

УДК 347.41

Я. А. Карабань

Господарський суд Донецької області, суддя
вул. Артема, 157, Донецьк, 83048, Україна

ПОНЯТТЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

У статті, на підставі чинного цивільного законодавства України та з урахуванням теоретичних напрацювань науки, показується, що поняття зобов'язання є багатоаспектним. Оскільки це невиправдано ускладнює розуміння нормативних і наукових текстів, обґрунтовується необхідність відмови від подальшого розуміння змісту цього поняття шляхом його отождивлення з поняттям договору.

Ключові слова: зобов'язання, зобов'язальні правовідносини, договір.

Поняття зобов'язання належить до тих понять, які найчастіше зустрічаються в актах цивільного законодавства і науковій літературі, тому чітке визначення цього поняття є конче потрібним і для цілей правозастосування, і для здійснення наукових досліджень. Проте поняття зобов'язання залишається недостатньо визначеним і в законодавстві, і в юридичній літературі. Це дає підстави для висновку про те, що звернення до проблеми поняття цивільного зобов'язання є актуальним.

Метою цієї статті є аналіз окремих аспектів поняття зобов'язання та розробка рекомендацій, які можуть бути використані в наукових дослідженнях, а також при здійсненні правотворчості і правозастосування.

Поняття зобов'язання впродовж тривалого часу привертає увагу науковців-фахівців у галузі цивільного права. До цієї проблеми звертались: Ф. К. фон Савіньї, С. А. Муромцев, Л. А. Лунц, І. Б. Новицький, К. А. Флейшиць, М. М. Агарков, О. С. Іоффе, Н. С. Кузнецова, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova та багато інших науковців.

Терміни, як зауважує В. А. Белов, мають конвенційний, договірний характер [1, с. 109]. Тож науковці могли б домовитись про значення, якого слід надати терміну «цивільне зобов'язання», а потім у такому значенні даний термін використовувався б у науковому спілкуванні, в науковій літературі та законодавстві. Але це не вдається. Так, із частини третьої ст. 510 ЦК випливає, що на підставі двостороннього договору (ч. 3 ст. 626 ЦК) виникає єдине зобов'язання, в якому кожна із сторін має одночасно і права, і обов'язки, кожна сторона вважається боржником у тому, що вона зобов'язана вчинити на користь другої сторони, і одночасно кредитором у тому, що вона має право вимагати від неї.

Таке розуміння цивільного зобов'язання є пануючим у науці. Воно було пануючим і в радянській науці цивільного права. Проте в радянській цивілістичній літературі чітко висловлювалась й інша думка. Так, М. М. Агарков писав, що при укладенні двостороннього договору кожна із сторін є кредитором в одному зобов'язанні, що ґрунтується на цьому договорі,

і боржником — в іншому, причому обидва зобов'язання взаємно обумовлюють одне одного. Обидва зобов'язання унаслідок такої обумовленості утворюють складні зобов'язальні правовідносини [2, с. 266]. Таке розуміння зобов'язання впливає із робіт К. А. Флейшиць [3, с. 235–236], Л. А. Лунца та І. Б. Новицького [4, с. 133], В. А. Рахмиловича [5, с. 133]. У російській дореволюційній літературі такої думки дотримувався С. А. Муромцев [6, с. 91].

Чітко сформулював думку про зобов'язання як про таке, в якому є тільки один кредитор і тільки один боржник, французький науковець-цивіліст Р. Саватьє [7, с. 220–221]. Та інакше і не могло бути, бо він писав про зобов'язальне право Франції, а відповідно до ст. 1102 Цивільного кодексу Франції за двостороннім договором сторони беруть на себе зустрічні зобов'язання (тобто на підставі двостороннього договору виникає не одно, а два зобов'язання).

Така думка ґрунтується на римському розумінні цивільного зобов'язання. Дослідник римського цивільного права, класик світової юридичної думки Ф. К. фон Савіньї писав, що поняття зобов'язання включає в себе розширену свободу кредитора (бо він має право вимагати від боржника здійснення певних дій або утримання від дій) і обмежену свободу боржника (бо він зобов'язаний вчинити на користь кредитора певні дії або утриматися від дій) [8, с. 9].

Отже, в науці цивільного права є два розуміння поняття цивільного зобов'язання. Перше з них включає в себе усі правові зв'язки між сторонами, що виникають на підставі двостороннього договору. Друге — поділяє ці зв'язки на два зобов'язання, в кожному з яких є тільки один кредитор і тільки один боржник. Виникає питання про те, яке з цих двох розумінь цивільного зобов'язання сприйняте цивільним законодавством України.

Відповідно до ч. 1 ст. 509 ЦК «зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку». Тут зобов'язання визначається як односторонній правовий зв'язок. І цьому розумінню цивільного зобов'язання відповідають численні положення Цивільного кодексу, особливо його загальні положення про зобов'язання. Так важко уявити собі ситуації, коли б зарахуванням (ст. 601 ЦК) припинялось зобов'язання, що розуміється як увесь комплекс правових зв'язків між сторонами двостороннього договору. З іншого боку, практика, у тому числі і судова, свідчить про те, що зарахуванням припиняються зазвичай грошові зобов'язання, що є лише однією частиною зобов'язальних правовідносин, що виникають на основі двостороннього договору. Правова конструкція припинення зобов'язання переданням відступного (ст. 608 ЦК) також зорієнтована виключно на зобов'язання, що розуміються як односторонні правові зв'язки, в яких є тільки один кредитор і один боржник.

Але ж із Цивільного кодексу впливає й інше розуміння терміну «зобов'язання». Відповідно до ч. 3 ст. 510 ЦК «якщо кожна із сторін

у зобов'язанні має одночасно і права, і обов'язки, вона вважається боржником у тому, що вона зобов'язана вчинити на користь другої сторони, і одночасно кредитором у тому, що вона має право вимагати від неї». Тут термін «зобов'язання» включає в себе усі правові зв'язки між сторонами двостороннього договору, кожна з яких є кредитором в одній частині зобов'язання і боржником — в іншій. Правова конструкція зустрічного виконання зобов'язання (ст. 538 ЦК) ґрунтується якраз на такому розумінні зобов'язання. Та і зміст окремих глав підрозділу I «Договірні зобов'язання» розділу III Книги п'ятої Цивільного кодексу свідчить про те, що законодавець розуміє зобов'язання, що ґрунтуються на двосторонніх договорах, як такі, в яких є два кредитори і два боржники.

Отже, як у науці, так і в чинному цивільному законодавстві України є два розуміння поняття зобов'язання. Тому витлумачити зміст положень законодавства, в яких уживається термін «зобов'язання», нерідко буває важко. Для цього необхідно враховувати контекст. Так, тлумачення положень ст. 608 ЦК, з урахуванням контексту, дає можливість стверджувати, що тут зобов'язання розуміється як суто односторонній правовий зв'язок, в якому є тільки один боржник і тільки один кредитор. Навпаки, у ст. 615 ЦК йдеться про зобов'язання, в якому кожна із сторін є кредитором в одній частині зобов'язання і боржником — в іншій. У підрозділі I «Договірні зобов'язання» розділу другого Книги п'ятої Цивільного кодексу, як видається, тільки з метою уникнути непорозумінь законодавець, коли йдеться про зобов'язання як двосторонні правові зв'язки, в яких є два кредитори і два боржники, використовує не термін «зобов'язання», а термін «договір». Законодавець настільки захопився терміном «договір», що, наприклад, статтю 1005 ЦК назвав «Особисте виконання договору доручення», хоч у ній йдеться про виконання не договору в цілому, а лише про виконання повіреним зобов'язання, що ґрунтується на договорі доручення (про зустрічне зобов'язання, що ґрунтується на цьому договорі, у зазначеній статті не йдеться).

Мабуть, і в науці стали ототожнювати терміни «зобов'язання» і «договір» з огляду на те, що вживання терміну «зобов'язання» залишає відповідний текст невизначеним, оскільки є можливість надання цьому терміну одного чи іншого значення. Проте у таких випадках нерідко у заміні терміну «зобов'язання» терміном «договір» не було будь-якої потреби. Так, О. С. Іоффе свого часу писав, що «до зобов'язань належать різні цивільні правовідносини. Їх основну масу складають цивільно-правові договори...» [9, с. 3]. М. І. Брагінський писав про «договір-правовідносини» [10, с. 222], а О. А. Беляєвич визначає поняття господарського договору через родові (так слід думати) поняття зобов'язання [11, с. 62]. Лише С. М. Бервено, хоч і не став рішуче заперечувати проти ототожнення цих двох понять, але ж зауважив, що було б несправедливо стверджувати, що в науці цивільного права ці поняття ототожнюються, йдеться лише про технічну невимогливість у застосуванні термінології [12, с. 6].

У законодавстві поняття договору і зобов'язання також стали змішувати. Так, у ст. 207 Господарського кодексу йдеться про вчинене і укла-

дене господарське зобов'язання, про умови господарського зобов'язання, хоча відповідно до термінології Цивільного кодексу вчиняється правочин (ст. 211, 212 та інші ЦК), укладається договір (ст. 638, 639, 640 та інші ЦК), умови складають зміст не зобов'язання, а договору (ст. 628 ЦК).

Зазначеними вище двома аспектами зміст поняття зобов'язання не вичерпується. У науковій літературі і цивільному законодавстві термін «зобов'язання» вживається також у розумінні зв'язку певної групи обов'язків боржника з правами кредитора, що кореспондують зазначеним обов'язкам. Так, коли йдеться про грошове зобов'язання, що виникає на підставі договору будівельного підряду, то таке зобов'язання, з одного боку, не може бути зведеним до зв'язку між одиничним обов'язком боржника (замовника) здійснити оплату з кореспондуючим йому правом кредитора (підрядника), бо такий боржник відповідно до умов договору може нести обов'язок внести аванс, оплатити декілька етапів виконаних робіт, здійснити кінцевий розрахунок після підписання акта здачі-прийняття усієї передбаченої договором роботи. Отже, є комплекс обов'язків замовника грошового змісту, йому кореспондує комплекс прав підрядника. Цей зв'язок і утворює грошове зобов'язання, яке, словами О. П. Подцерковного [13, с. 26], є «вбудованим» у зобов'язання, що ґрунтується на договорі підряду.

З іншого боку, зазначений комплекс обов'язків разом з кореспондуючими правами не вичерпує усіх обов'язків замовника перед підрядником, бо замовник за договором будівельного підряду несе обов'язки надати будівельний майданчик, підключити його до комунікацій, надати проектно-кошторисну документацію, отримати відповідні дозволи тощо. Отже, грошове зобов'язання, що ґрунтується на договорі будівельного підряду, не відповідає визначенню зобов'язання, що наводиться в ч. 1 ст. 509 ЦК, і в той же час може не зводитись до одиничного обов'язку здійснити грошовий платіж разом з кореспондуючим йому правом.

Проте грошове зобов'язання, що ґрунтується на договорі про оплатне передання товарів, виконання робіт, надання послуг, своїм змістом може мати обов'язок здійснити один-єдиний платіж разом з кореспондуючим цьому обов'язку правом, і це — уже четвертий аспект поняття зобов'язання.

Аналізуючи положення чинного цивільного законодавства України, можна помітити, що термін «зобов'язання» нерідко ототожнюється з поняттям обов'язку.

Так, у ст. 562 і 568 ЦК йдеться про зобов'язання гаранта перед кредитором, а в ст. 566 ЦК — про обов'язок гаранта перед кредитором. У частині 1 ст. 556 ЦК спочатку йдеться про зобов'язання, забезпечене порукою, а потім з метою надати тексту ознак вишуканої словесності не використовуються слова «це зобов'язання», а вказується на «цей обов'язок», хоча до цього в ч. 1 ст. 556 ЦК слово «обов'язок» не вживається. Логічний аналіз цього законодавчого положення показує, що слова «цей обов'язок» означають «це зобов'язання», а заміна слова «зобов'язання» на слово «обов'язок» обумовлена прагненням законодавця до вишуканої словесності.

У частині 2 ст. 557 ЦК спочатку йдеться про виконання поручителем зобов'язання, забезпеченого порукою, а потім те ж зобов'язання назива-

ється обов'язком боржника. Це підтверджує думку про те, що в чинному цивільному законодавстві України терміни «зобов'язання» і «обов'язок» переважно вживаються як взаємозамінні. Таке розуміння зобов'язання дає можливість задовільної інтерпретації терміна «виконання зобов'язання». У науці і законодавстві загальноприйнятим є термін «виконання зобов'язання», а термін «виконання правовідносин» вживати не прийнято. Якщо до змісту зобов'язання включаються усі права та обов'язки, що виникають, зокрема на підставі двостороннього договору у обох його сторін, то термін «виконання зобов'язання» також стає нонсенсом: правильним буде говорити про «виконання сторонами своїх зобов'язань». Тут уже слово «зобов'язання» вживається не в однині, а в множині, тобто мається на увазі, що на підставі двостороннього договору виникає не одне зобов'язання, а два: одне із них буде виконувати одна сторона, а друге — інша, а головне, — тут термін «зобов'язання» розуміється не як правовідносини, а як власне обов'язок без його зв'язку з правом, яке йому кореспондує. М. М. Агарков свого часу писав, що «нерідко зобов'язанням називають лише один із елементів зобов'язальних правовідносин, а саме — обов'язок боржника, так, наприклад, говорять про зобов'язання позичальника повернути гроші позикодавцю» [2, с. 179]. Звертає М. М. Агарков увагу і на те, що терміном «зобов'язання» іноді позначають також документ, який засвідчує обов'язок боржника вчинити певну дію чи утриматися від певної дії (там же). Ці ж думки висловлює і В. А. Рахмилович [5, с. 132].

Інша проблема визначення поняття зобов'язання полягає у змісті зобов'язання. Вказівка на зміст зобов'язання у визначенні поняття зобов'язання необхідна, в іншому випадку таке визначення буде беззмістовним. У науковій і навчальній літературі утвердилось розуміння змісту зобов'язання як обов'язку боржника здійснити певні дії на користь кредитора (або утриматися від певних дій) і права кредитора вимагати від боржника здійснення зазначених дій (або утримання від дій). Так визначалось зобов'язання в радянській науковій і навчальній літературі, так воно визначається у сучасній українській і російській юридичній літературі.

Такі визначення погоджувались і погоджуються із законодавством. Так, у Цивільному кодексі УРСР 1922 р. (ст. 107) зобов'язання визначалось у такий спосіб: «У силу зобов'язання одна особа — кредитор має право вимагати від іншої особи — боржника певної дії, зокрема, передання речей чи сплати грошей, або утримання від дії». Тут не зазначається те, до чого зобов'язана інша сторона зобов'язання. І це нормально: зобов'язання — це зв'язок між правом однієї сторони та обов'язком іншої, тому законодавець не повинен кожного разу зазначати і на право, і на обов'язок, бо те, до чого зобов'язаний боржник, складає зміст права кредитора у тому ж зобов'язанні. Недоліком ст. 107 ЦК 1922 р. було те, що в ній йдеться не просто про право, а про «право вимагати». Між тим, право вимагати з моменту укладення договору не виникає, а зобов'язання з моменту укладення договору виникає, і воно (це зобов'язання) не може бути беззмістовним. До цього змісту включається обов'язок боржника передати товар, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо, хоч би цей обов'язок

і не набув правового режиму боргу, і право кредитора на отримання товарів, результатів роботи, послуг, грошей тощо, хоч би це право і не набуло правового режиму вимоги.

При розробці Цивільного кодексу УРСР 1963 р., услід за Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік 1961 р. (ст. 33) [4], зобов'язання було визначено шляхом вказівки не тільки на те, що зобов'язується зробити (чи не робити) боржник, а й на зустрічне право кредитора — вимагати від боржника виконання того, до чого він зобов'язаний (ст. 151 ЦК УРСР 1963 р.). Визначення зобов'язання у ст. 33 Основ і ст. 151 ЦК УРСР 1963 р. переважно було запозичене при розробці проекту Цивільного кодексу України 2003 р. і включене до його ст. 509, але воно не повною мірою погоджується з іншими нормами, встановленими цивільним законодавством України.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 1281 ЦК «кредиторіві спадкодавця належить протягом шести місяців від дня, коли він дізнався або міг дізнатися про відкриття спадщини, пред'явити свої вимоги до спадкоємців, які прийняли спадщину, незалежно від настання строку вимоги». Якщо право кредитора вимагати від боржника здійснення певних дій або утримання від них є невід'ємною частиною змісту зобов'язання, то що це за явище — «настання строку вимоги»? Очевидно, право кредитора, що існує в зобов'язанні, набуває характеру вимоги на певному етапі свого розвитку, коли настане відповідний термін, мине строк або настане обставина, з якою цивільне законодавство або договір пов'язують перетворення суб'єктивного права, що існує в зобов'язанні, в право вимоги, що теж входить до змісту зобов'язання, але уже на іншій стадії його (зобов'язання) розвитку.

Ще більш чітко вказує законодавець на те, що право вимоги виникає на певній стадії розвитку зобов'язання, у ст. 1078 ЦК, де йдеться про наявну вимогу (право грошової вимоги, строк платежу за якою настав) і майбутню вимогу (право вимоги, яке виникне в майбутньому).

Суміжні галузі права також дають нам ідеї, які можуть бути використані і в цивільному праві. Так, відповідно до п. 14.1.156 ч. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу податкове зобов'язання — це «сума коштів, яку платник податків... повинен сплатити до відповідного бюджету як податок або збір на підставі, в порядку та строки, визначені податковим законодавством...». Податковий борг, як це впливає із п. 14.1.175 ч. 14.1 ст. 14 Податкового Кодексу, — це, зокрема сума податкового зобов'язання, самостійно узгодженого платником податків або узгодженого в порядку оскарження, але не сплаченого у встановлений строк. Не будемо зосереджуватись на тому, що тут зобов'язання і борг прямо визнаються сумою коштів чи сумою податкового зобов'язання. Очевидно, такий аспект понять податкового зобов'язання і податкового боргу існує, хоча в академічному визначенні цих понять їх не можна визначити через суму коштів як родові поняття. Але ж головне полягає не в цьому, а в тому, що в Податковому кодексі чітко визначено момент, в який податкове зобов'язання стає податковим боргом. Тож і в цивільному праві доцільно було б простежити динаміку зобов'язань регулятивного характеру з моменту їх виникнення до припи-

нення та зафіксувати в процесі такого простеження, зокрема, момент перетворення обов'язку в борг, а суб'єктивного права — у право вимоги.

Отже, у визначенні поняття цивільного зобов'язання недоцільно було б вказувати на право вимоги, бо у разі такої вказівки виходить, що до набуття правом, що виникло на підставі договору, ознаки вимоги зобов'язання не виникає. Таке твердження спотворює зміст і динаміку відповідних цивільних відносин. Але ж воно впливає із доктринального і легального визначень поняття зобов'язання. Оскільки змінювати зміст і динаміку відповідних цивільних відносин було б недоцільним, доцільним є внесення необхідних змін до визначення поняття цивільного зобов'язання.

Подальші дослідження проблеми, що стала темою цієї статті, повинні бути спрямовані на опрацювання такого поняття зобов'язання, яке буде охоплювати чітко визначене коло правових явищ.

Список літератури

1. Белов В. А. Гражданско-правовые нормы как предмет научного изучения и практического применения / В. А. Белов // Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики. — М. : Юрайт, 2007. — С. 94–123.
2. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву // Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. / М. М. Агарков. — М. : ЦентрЮрИнфоР, 2002. — Т. 1.— С. 163–461.
3. Комментарий к Гражданскому кодексу РСФСР. — М. : Юридическая литература, 1982. — 680 с.
4. Лунц Л. А., Новицкий И. Б. Общее учение об обязательствах / Л. А. Лунц, И. Б. Новицкий. — М. : Госюриздат, 1950. — 290 с.
5. Советское гражданское право / под ред. Куника Я. А. — М. : Высшая школа, 1974. — 446 с.
6. Муромцев С. Гражданское право Древнего Рима / С. Муромцев. — М., 1881. — 698 с.
7. Саватье Р. Теория обязательства / Р. Саватье. — М. : Прогресс, 1972. — 480 с.
8. Савиньи Ф. К. ф. Обязательственное право / Ф. К. ф. Савиньи. — М., 1876. — 581 с.
9. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. — М. : Юридическая литература, 1971. — 880 с.
10. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. — М. : Статут. 1997. — 682 с.
11. Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) / О. А. Беляневич. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 592 с.
12. Бервено С. М. Проблеми договірної права України / С. М. Бервено. — К. : Юрінком Інтер. 2006. — 392 с.
13. Подцерковний О. П. Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики / О. П. Подцерковний. — К. : Юстініан, 2006. — 424 с.

Я. А. Карабань

Хозяйственный суд Донецкой области
ул. Артема, 157, Донецк, 83048, Украина

**ПОНЯТИЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВА ПО ГРАЖДАНСКОМУ ПРАВУ
УКРАИНЫ**

Резюме

В статье, на основании действующего гражданского законодательства Украины и с учетом теоретических наработок науки, показывается, что понятие обязательства является многоаспектным. Поскольку это неоправданно затрудняет понимание нормативных и научных текстов, обосновывается необходимость отказа от дальнейшего понимания смысла этого понятия путем его отождествления с понятием договора.

Ключевые слова: обязательство, обязательственные правоотношения, договор.

Y. A. Karaban

The Commercial Court of Donetsk region
Artema str., 157, Donetsk, 83048, Ukraine

CONCEPT OF OBLIGATIONS IN CIVIL LAW OF UKRAINE

Summary

In the article, on the basis of the current civil legislation of Ukraine and with the theoretical developments of science, shows that the concept of obligation is multidimensional. Because it unnecessarily complicates the understanding of regulatory and scientific texts, the necessity of refusal of further understanding of the meaning of this concept by identifying it with the notion of contract.

Key words: obligation, relationship of obligation, contract.